

Ә. Әлмұхаметов , Қ. Қасабеков , Б. Мелісова*

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: b.melissova@gmail.com

XX Ғ. ҚАЗАҚ БАСЫЛЫМ БЕТТЕРІНДЕ «УАҚЫП» ҚОРЛАРЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ТАҚЫРЫБЫ

Мақалада XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы қарастырылған. Аталған мәселені талқылау үшін ғылыми мақалада қолданылған барлық деректік ақпараттар «Қазақ» газеті, «Шолпан» журналдарының XX ғ. басылым беттерінде жарияланған мақалалар арқылы көрініс тауып, уақып ұғымы, мақсаты мен ғылыми әдістемелік негіздері жөніндегі ғылыми тұжырымдар сараланады. Отандық зерттеулерде аталған тақырып бойынша ғылыми мақалалар мен зерттеу жұмыстарының шектеулі саны аталған мәселенің өзектілігін, жүйелеу қажеттілігін айқындайды. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында ислам экономикасы, соның ішінде жеке меншік қатынастарын реттейтін уақып тақырыбы жаңа бағыттардың бірі болып табылады. Әр түрлі деңгейлерде исламның даму жолдары, оның идеологияға, әлеуметтік өмірге және экономикаға әсері талқылануда. Ислам экономикасы, соның ішінде уақып түсінігі қоғам үшін жаңа меншік құқығының, жаңа қызметтің түрі болып табылады. Практикалық тұрғыдан жеке меншіктің барлық аспектілері мемлекет тарапынан заң шеңберінде айқындалған болса да, қоғамда уақып мәселесін діни тұрғыда теориялық, ұғымдық категорияларын айқындау, негізгі ғылыми әдістерін жүйелеу мәселесі жолға қоюды қажет етеді. Себебі халықаралық және отандық тәжірибені зерделеу барысында қазақ жеріндегі ислам меншігінің, уақып мәселесінің ғылыми негізде жүйеленген әдіснамасының жеткілікті деңгейде пысықталмағандығы айқындалды. Мақалада уақыптың исламда пайда болу тарихы мен XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбының концептуалды негіздері жүйеленіп, талданады. Уақыптың әдістемесі мен практикалық жүзеге асырылуының негізгі мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: исламдағы меншік құқығы, Қазақ газеті, қайырымдылық, уақып, зекет.

A. Almkhmetov, K. Kasabekov, B. Melissova*

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: b.melissova@gmail.com

The topic of charity based on "Waqf" funds on the pages of XX century Kazakh publications

This article examines the topic of charity based on "Waqf" funds in the pages of Kazakh publications of the 20th century. All documentary information used in the scientific article to discuss this issue quoted from the "Kazakh" newspaper, "Sholpan" magazines of the 20th century. Scientific findings on the concept, purpose and scientific methodical foundations of waqf reflected in the articles published on the pages of the publication. The limited number of scientific articles and research papers on the mentioned topic in domestic research determines the relevance of the mentioned issue and the need to systematize this area. Today, in the Republic of Kazakhstan, the topic of waqf, which regulates the Islamic economy, including private property relations, is one of the new directions. The ways of development of Islam, its influence on ideology, social life and economy discussed at different levels. Islamic economy, including the concept of waqf, is a form of new property rights and new services for the Kazakh society. From a practical point of view, all aspects of private property determined by the government within the framework of the law, however it is necessary to define the theoretical and conceptual categories of waqf in the religious sense, and to systematize the main scientific methods. Since, in the course of studying foreign and domestic experience, it found that the methodology for conducting Islamic property in Kazakhstan developed at a sufficient level. The article systematizes and analyzes the conceptual basis of waqf, sub-stantiates the importance of determining the main issues of methodology and practical implementation of waqf.

Key words: property rights in Islam, Kazakh newspaper, charity, waqf, zakat.

А. Альмухаметов, К. Касабеков, Б. Мелисова*

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: b.melissova@gmail.com

Тема благотворительности на основе фондов «Вакф» на страницах казахских изданий XX века

В данной статье рассматривается тема благотворительности на основе средств «Вакф» на страницах казахстанских изданий XX века. Вся документальная информация, использованная в научной статье для обсуждения данного вопроса, взята из газеты «Қазақ», журнала «Шолпан» XX века. Научные выводы о понятии, назначении и научно-методических основах вакфа отражены в статьях, опубликованных на страницах издания. Ограниченное количество научных статей и исследовательских работ по указанной теме в отечественных исследованиях определяет актуальность упомянутой темы и необходимости ее систематизации. Сегодня в Республике Казахстан тема вакфа, регулирующего исламскую экономику, в том числе отношения частной собственности, является одним из новых направлений. Пути развития ислама, его влияние на идеологию, общественную жизнь и экономику обсуждаются на разных уровнях. Исламская экономика, включая концепцию вакфа, представляет собой форму новых прав собственности и новых услуг для общества. С практической точки зрения, хотя все аспекты частной собственности определяются государством в рамках закона, необходимо определить теоретические и концептуальные категории вопроса вакфа в религиозном смысле, систематизировать основные научные методы. Это связано с тем, что в ходе изучения международного и отечественного опыта было установлено, что методология исламской собственности на казахской земле, систематизированная на научной основе, не разработана на достаточном уровне. В статье анализируется история создания вакфа в истории ислама, а также на казахской земле в XX веке. Рассматриваются основные вопросы методологии и практической реализации вакфа.

Ключевые слова: право собственности в исламе, газета Қазақ, благотворительность, вакф, закят.

Кіріспе

Уақып исламда көптеген мәселелерді шешіп, қоғамды реттеуші институт болып табылады. Ислам құқығындағы жеке меншікке құқық мәселелерін зерттеу ислам құқығының қағидаларымен нормаларының тұжырымдалғаны өте маңызды және мыңжылдықтар бойы өз өзектілігін жоғалтқан жоқ (Горшунов, 2010: 46).

Исламдық уақыптың тарихы Мұхаммед Пайғамбар с.а.у заманынан басталады. Уақып әрқашан қоғамдық игіліктерді білім беру мен денсаулық сақтаудан бастап сумен жабдықтау және көлік жолдары нысандарына дейін қамтамасыз етті. Бірақ жалпы діни және қайырымдылық көмек ретінде қарастырылды. Оның әлеуметтік-экономикалық маңыздылығына аса назар кейін аударыла бастады (Abdul Azim Islahi, 2003: 30).

Уақыптың зекеттен айырмашылығы зекеттің уәжіп, ал уақыптың нәпіл болуы. Зекет иегерлері Құранда анық айтылған. Уақып қаражатын алушылар нақты көрсетілмеген жағдайда уақыптың мақсаты шарифатқа қайшы келмейтіндей кез-келген тақуалық мақсатта болуы керек. Бұрынғы уақытта уақып нысандары білім беру, денсаулық сақтау және

коммуналдық нысандарды қаржыландыру үшін пайдаланылған. Ұстаздардың жалақысы уақып қорынан төленетін болған, студенттерге жоғары білім алу үшін стипендия берілген, дәрі-дәрмек пен денсаулық сақтаудың құны да қормен қамтамасыз етіліп отырған (Hisham Yaacob, 2013: 388).

Уақып тақырыбын зерттеуші ғалымдардың кейбірі оның ислам діні тарағанға дейін де бола келгендігін алға тартса, кейбір ғалымдар уақыпқа ұқсас құрылымдардың болғандығын, алайда ислам мәдениетіне тән уақыптардың олардан бөлек, өзіндік ерекшеліктерінің бар екендігін былайша алға тартады: «Ежелгі қоғамдарда (Парсы, Мысыр, Иудея, Византия, Рим) уақып институттарына жақын құрылымдар болған, алайда зерттеуге тереңірек үңілсек, бұл уақыптардың римдік-византиялық негізі болғанымен, олардың өзіндік ерекшеліктері бар екенін байқауға болады». Уақыптар заң жүзінде «қасиетті жекеменшік» деп танылғанымен, қолданыста олар толығымен дерлік орталық биліктің бақылауында болды. Ал, мұсылмандық уақыптың ерекшелігіне зер салсақ, оның негізгі меншік құқының уақып құрушының иелігінде екендігін көреміз (Адилбаева, Кабдолда, Адилбаев, 2023).

Заң тұрғысынан алғанда, уақыптың мүлкіне иелік ету сол уақыпты жасаған адамнан тыс жүзеге аса береді. Кейбір мұсылман фақихтары уақыптың меншігі Аллаға ғана тиесілі деген пікір айтады. Басқалары меншік құқығы сол мүлікті иеленушілерге тиесілі деп есептейді. Бірақ бұл жағдайда да меншік құқығы толық емес саналады, өйткені мүлікке иелік етуге немесе оны уақыптың негізін қалаушы бекіткен тәртіптен басқаша пайдалануға рұқсат етілмейді (Monzer Kahf, 2016).

Исламдағы вакф институтының идеясы толығымен терең руханилыққа толы, мемлекеттік емес секторды дамытуда елеулі нәтижелер береді, бұл өз кезегінде жалпы кірістің өсуіне ықпал етеді, пайда және әлеуметтік-экономикалық дамуы тұтастай алғанда қоғамның салаларын дамытуға көмектеседі (Кабдолда, 2017: 110).

Қасиетті Құранда «уақф» сөзі қолданылмағандықтан, зерттеушілер, Құран тәпсіршілері мен ғалымдар экономикалық-құқықтық мазмұнына әртүрлі түсіндірмелер беретін ұғымдарды ұсынды. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде уақып термині өте кең тұрғыда түсіндірілген, бұл осы экономикалық институтты анықтауда белгілі бір қиындықтарды тудырады (Гибадуллин и др, 2016).

Шарифат мақсатына қарай вакфтың үш түрін ажыратады:

1. Діни уақып
2. Қайырымдылық уақып
3. Отбасылық уақып (Кабдолда, 2017: 110).

Мақалада қайырымдылық уақып мәселесі қарастырылады.

XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбына кіріспес бұрын, Қасиетті Құранның «Исра» сүресіндегі аяттарын келтіре кетеміз: *«Туысы жақындарға, міскіндерге, жолда қалғандарға міндетті түрде қарайласыңдар. Және мүлде ысырып қылмаңдар. (26) Шынында ысырыпқорлар шайтанның туысы. Ал шайтан, Раббына өте қарсы. (27) Раббыңның мархаметін іздеп, үміт еткен түрде жалтақтасаң (қолыңда болмағандықтан бере алмасаң,) онда оаларға сыпайы сөйле. (28) Қолыңды мүлде мойныға байлаулы қылма да бүтіндей ашпа. (Өте сараң болма да бір-ақ берме) Онда сөгіске ұшырап, таршылықта қаласың. (29) Шынында Раббың қалаған кісісіне несібесін кеңітіп, тарылтады. Күдіксіз ол құлдарынан толық хабар алушы, көруші. (30)»* (Халифа Алтай, 1991: 284). Бұл аяттарда айтылғандай әрбір құл Раб-

бысы тарапынан өзіне берілген нығметтерді дұрыс қолданып, ізгілік пен жақсылыққа мейірімділікке жұмсауы керектігі белгелі. Дәл осы қасиетті аяттарды өмірлерінің мызғымыс қағидалары көрген XX ғ. қазақ халқы жақсы түсінген. Раббымыз құлдарының сараң болмау керектігін түсіндіріп, қалаған құлдарының несібесін кеңітіп қоятындығын да ашып айтқан. Демек, «Уақып» қорлары әлеуметтік таршылық көрген қауымға жәрдем етіп, білімге ұмтылған жастарға демеу беруде үлкен еңбек етті. XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы да осы мақалада көрініс табады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазіргі кезде уақып мұсылман әлемінде кеңінен қолданылатын қоғамдық меншік түрі болып табылады. Елімізде ислам дінін практикалық тұрғыда қолданышулар санының өсуіне байланысты, қоғамдағы меншік қатынастарының дамуы исламдағы уақып түсінігін айқындау маңызды болып табылады. Қоғамда тәртіптің, тұрақтылықтың орнауы, қоғамның белсенді жұмыс жасауы, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына тікелей септігін тигізеді. Сондықтан бұл тақырыпты теориялық тұрғыдан терең зерттеп, оны тәжірибеде қолдану қоғам үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мақаланың мақсаты – XX ғ. қазақ даласындағы уақыптардың дін-әлеуметтік маңыздылығын ашып көрсету, ал міндетіне келетін болсақ, уақып жүйесінің ислам құқығындағы алатын орнын айқындай отырып, меншік қатынастарында туындайтын діни – экономикалық мәселелерді шешудің тетігі ретінде маңыздылығын анықтау болып табылады.

Зерттеу нысаны ретінде XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбына қатысты жазылған қазақ зиялы қауымдарының мақалалары мен қасиетті Құран Кәрім аяттары қолданылды. Мысалы, «Қазақстан» газетінің 1912 ж. 24 сәуірде №11-ші санымен шыққан басылымы, «Қазақ» газетінің 1913 ж. 8-ші желтоқсанда №41, 31 желтоқсан №44-ші санымен шыққан басылымдары, «Айқап» журналдары, сонымен қатар батыс өңірінен шыққан «Қазақстан» газеті мен «Шолпан» (I Том / No.1 (1922) 15 Қазан) журналдары секілді т.б. XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» тақырыбы, қазақ

қоғамындағы қамқорлық – мақаламыздың негізгі зерттеу нысаны болып табылады. XX ғ. алғашқы онжылдығындағы (1913 ж.) «Қазақ» газеті «Арыс» баспасынан 2018 ж. жинақ болып қайта басылып шыққан. Сонымен қатар, XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі тарихи ақпараттарды оқырмандарға ұсынуда отандық ғалымдардың ғылыми еңбектері де мақаланың зерттеу пәнін ашуда орасан зор септігін тигізді.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Тақырыпты зерттеу барысында уақыпқа қатысты XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі әдебиеттерге талдау жасалынды. Деректерді зерттеуде гуманитарлық ғылымда кеңінен қолданыс тапқан әдіс түрлері, классификациялық талдау, баяндау, герменевтикалық талдау қолданылды. Құран Кәрім мен XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына қатысты іріктеліп алынған тарихи жазбалардың теориялық тұжырымдамалары және өзге де қазақ жеріндегі уақып мәселесіне қатысты жазылған отандық еңбектердің теориялық тұжырымдамалары зерделенеді. Р. Ақмағанбетовтің «Қут: танымдық зерттеулер» еңбегі мен Т. Боранғалиұлының «Жәңгір хан» кітабы және Алаш көсемсөзі жинағының 1 томы XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі ақпаратты толықтыруда негізгі зерттеу құралы ретінде қолданылды. Мақалада пайдаланылған әрбір ақпараттық дәйектер ғылыми зерттеу әдістеріне сәйкес талданып, авторлардың ғылыми тұжырымдарымен бекітілді.

Негізгі бөлім

Уақыптың төрт құрамдас бөліктері бар. Олар: 1. Уақыптың негізін салушы 2. Әсиет етілген мүлік 3. Уақып әсиет етілген тұлға 4. Уақыптың сөзі (Омаров, Амаханов, Шабанова, 2021: 294).

«Уақып» араб тілінен аударғанда «сақтау», «шектеу» немесе «тыйым салу» дегенді білдіреді. Бұл сөз исламда белгілі бір мүлікке иелік ету және оны белгілі бір пайда немесе қайырымдылық үшін сақтау және оны осы мақсаттан тыс пайдалануға тыйым салу мағынасында қолданылады (Азаматов, 2000).

Хижридің алғашқы екі ғасырында уақып термині қазіргі уақып түсінігінде қолданылмаған. Ислам құқығы дамуының алғашқы кезеңдерінде әртүрлі терминдер қолданылған (хубс, хабс, уақып) немесе керісінше бір атаумен әртүрлі жүйелер аталатын болған, мәселен садақа (Беккин, 2009).

Жеке сектор қоғамдағы экономиканың мотиваторы ретінде қарастырылады. Қоғамдық мүдделерді жүзеге асыру бұл жеке сектордағы қызметтің арқасында орындалады. Ислам мәдениетінде уақып табысты кәсіпкерлік үлгілерінің бірі болып табылады. Мемлекетке ауыр жүк болып табылатын салаларды, жоғары білім беруді, денсаулықты және емдеуді үкіметтік емес ұйымдар, жеке сектор жүзеге асыра алады (Habibollah Salarzahi, 2010).

Қасиетті Құранның «Әли Ғымран» сүресінің 180-ші аятында айтылғандай бабаларымыз сараңдық істемеуді, ізгілік жасауда жарысу керек екендігін өте жақсы білген: *«Алланың кеңшілігінен өздеріне берген нәрселеріне сараңдық істегендер, олардың сараңдық қылған нәрселері, қиямет күні өздерінің мойындарына оралады. Сондай-ақ, көктер мен жердің мирасы Алланыкі. Әрі Алла олардың не істегендерін толық біледі»* (Халифа Алтай, 1991: 73). Алламен сау жүздесуді мақсат еткен жандар қолындағы барымен садақа беріп, «Уақып» қорларына қоларынан келгенше жәрдем беруге тырысқан. Алла Тағала «Юныс» сүресінің 11-ші аятында былай дейді: *«Егер Алла, адам баласының хайырды, асығыс тілегеніндей; жамандықты да тез берсе еді, әрине олардың ажалдары біткен болар еді. Алайда, бізбен кездесуді үміт етпегендерді адасқан бойда қойып қоямыз да, қаңғыра береді»* (Халифа Алтай, 1991: 209).

Қазақ даласына ислам дінінің келуімен қазақ жеріне мешіт, медреселер салына бастады. Қазақ еліндегі уақыптың бірден-бір көрінісі еліміздің рухани астанасы болған Түркістан жеріндегі Әмір Темірдің өзі құрмет тұтқан Қожа Ахмет Яссауиға арнап салғызған кесене-мешіті. Бұл ғимарат, әрі ғибадатхана 1397-1405 жылдар аралығында жалпы халыққа арналып салынған. Аталмыш кесеніне біз Әмір Темірдің уақып ретінде қалдырғанын білеміз (Адилбаева, Кабдолда, Адилбаев, 2023).

Ахмед Йасауи мазарының құжаттарымен байланысты маңызды оқиғалардың бірі,

1974- 1975 жылдары Түркістан қаласы мен Атабай (Қарнак) ауылында жаңа құжаттардың табылуы болды. Бұл табылу туралы алғашқы жарияланымға сәйкес, ол XVIII ғасырдың соңы – XX ғасырдың басына қатысты 1000-нан астам құжаттар жинағынан тұрды. Кейіннен ирантанушы В.К. Шуховцов осы жинақтан XIX ғасырға қатысты 12 құжаттың суреттері мен орыс тіліндегі аудармасын жариялады (Султонов, 2015: 75).

Уақып – исламда жоғары мәртебеге ие болған ерікті қайырымдылықтың бір түрі. Бұл мәңгілік қайырымдылық мақсатында берілген және ислам өркениетінің тарихындағы ең үлкен жетістіктердің бірі болып табылады (Mochammad Arif Budiman, 2014).

Әлемдегі уақыптың нақты құнын ешкім білмейді. Көптеген тарихи уақыптар мәселен Ыстамбұл көк мешіті, Делидегі Жамия мешіті және Лахор, Набви мешіті (Пайғамбар мешіті) Мәдина және т.б. мешіттердің біреуінің құны миллиардтаған долларды құрайды (Syed Khalid Rashid, 2018: 54).

Алғашқы уақыптар Меккеде (Араб түбегінің батыс бөлігінде) Қағбаның салынуымен байланысты, өйткені Құранда (Халифа Алтай, 1991: 62) бұл адамдар жиналатын алғашқы құлшылық орны екені айтылған. Мешіттерге байланысты шығындар діни уақыптар санатына кіреді (Азаматов, 2000: 87). Осман империясында уақып ретінде берілген мүлік саны айтарлықтай өсіп, 2500-ге жеткен (Жантйев, 2006: 58). Түркия үкіметі қазір уақып шараларын бақылауға алды. Ірі уақыптар ретінде 1870 жылы Египеттің Хидивтерінің (түрік билеушілерінің) кітапханасы ретінде құрылған Мысыр Ұлттық кітапханасы (Дар әл-Кутуб әл-Мисрия) саналады (Загидуллин, 2006).

Әлемдегі көптеген адамдар уақып мәдениетімен таныс емес болар. Бірақ бұл дәстүр ислам елдерінде ерте заманнан кең тараған. Керуен-сарайлар, медреселер салып, қажыларға, кедей-кепшіктерге, науқастарға көмек көрсетілсе, бүгінде мектеп құрылысын қаржыландыру арқылы аз қамтылған отбасылардың білім алғысы келетін балаларының білім алуына, мешіт салуға мүмкіндік беруде. Қазақ халқының басым бөлігінің «уақып» ұғымы туралы түсінігі жоқ екені анық. Дегенмен, тарихи деректерде Алашорда дәуірінде және одан бұрынғы дәуірде уақыптардың қазақ жерінде өте кең тарағанын дәлелдейді. Сондықтан бұл тұжырымдаманы қайта жаңғырту – әлеуметтік өсу үшін үлкен маңызы бар міндет, оны жүзеге асыру Қазақстан азаматтарының әлеуметтік жағдайларын реттеуге көмегін тигізеді. Уақып – «үздіксіз зекет» түрлерінің бірі және Мұхаммед пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) сүннеті болып табылады. Оның: «Адам баласы өлген кезде оның үшеуінен басқа барлық істері үзіледі: үздіксіз зекет, пайда беретін білім, салихалы бала» деген сөзі осыған дәлел болып табылады.

Қазақ қоғамын ғылымға жетелеп, ағарту істерінде уақып қорларына демеу беріп үнемі

үздіксіз қаржыландырып отырған тұлғалар жайлы қазақтың белгілі этнограф оқымыстысы Мұхамметсалық Бабажанов былай деп еске алады: *«Біздер Жәңгір мектебінде тәрбиеленген едік... Ханның өзі жиналған 80 кісіні бастап, біздерді шығарып салу үшін атқа отырды...Қарауыл қожаның баласы Мұхамметсалық Бабажанов та корпусқа алынды. Ресейдің әскери оқу орны қазақтың белгілі этнограф оқымыстысына жол ашты...Қалған шәкірттер де бірінен бірі озып тұратын. Ел басқару мен саясатқа араласқан азаматтар Зұлқарнай Нұралыханов (Шөкі сұлтанның ұлы, кейіннен «Дала уәлаятының» тілшісі болған), Арыстангерей Меңдігереев, Мырзағали Саңырықов, Жүсіп Ниязов – бәрі де сол 1845 жылы Орынборға келген қазақ жастары болатын»* (Боранғалиұлы, 2014: 172-173).

Уақыптың түрлері заман талабына сай өзгеріп отырған, мысалы Ислам дінін таратудың алғашқы кезеңдері дін жаюға арналса, орта ғасырларда білім-ғылым талап етуге арналды. Мемлекеттің әлеуметтік саласы қиындық көрсе, денсаулыққа, мұқтаждарға қамқорлық жасауды мақсат тұтты. Сол сияқты XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ зиялылары Ресей отаршылығына қарсы тұрудың бірден-бір жолы халықтың ұлттық, саяси сауаттылығын арттыру деп білді және осылайша уақыптың оқу-ағарту саласын дамытты деп сенімді түрде айта аламыз (Адилбаева, Кабдолда, Адилбаев, 2023).

Жоғарыда аты аталған қазақ жастары сол кездегі патшалық Ресейдің ірі-ірі білім ордаларының түлектері болса, араға көп жыл салмай XX ғ. басында қазақ жастары Германияның маңдайалды жоғарғы оқу орындарында білім алған. Бұл да сол дәуірдің бүркеншік атпен аталған әртүрлі «Уақып» қорларының демеуімен іске асқан үлкен қайырлы іс болатын: *«XX ғасырдың басында Алмания (Германия) елінде 5 қазақтың баласы білім алған. Ғазымбек Бірімжан, Әбдірахман Мұңайтпас, Темірбек Қазыбек, Дәмолла Битілеу – мемлекеттік бағдарламамен білім алса, Сабыр Танаиұлы өз қаражатымен оқыған. Ғазымбек бастаған студенттердің білім алуына Түркістан Республикасы себепші әрі демеуші болған. «Түркістан азаматтық қоғамы» бастама көтеріп, Бұхара Халық Республикасы үкіметінің төрағасы Файзулла Хожяев пен Түркістан АССР-і Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Тұрар Рысқұлов бұған ресми түрде қолдау көрсетіп, 70-ке таяу оқушыны Түркия мен Германияға оқуға жіберу үшін дайындалды. Осы мақсатта 1922 жылы*

«Көмек» атты ұйым құрылды» (Мұнара газеті, 2021: 1). «Көмек» секілді қайырымдылыққа, ағартуға негізделіп құрылған ұйымдардың түпкі мақсаты да сол қамқорлық пен мейірімге толы сауабы мол – «Уақып» қорлары.

Қазақ интеллигенциялары уақып заңдылықтарын сақтай отырып, имани өзара сенім негізінде өздерін қаржылай қамтамасыз етуі арқасында аз уақыт ішінде (1921-1922) қазақ қоғамын ағарту саласында бірталай ғылыми еңбектерін жарыққа шығарып үлгерді. Ол жайында мынандай тарихи құжат былай дейді: «Комиссия құрылғанынан бері қарата төменгі кітаптарды тасқа басуға берді: 1) А. Байтұрсынов. «Әліппе», басылып шықты, 2) А. Байтұрсынов. «Тіл құрал», бірінші бөлімі басылып шықты, 3) А. Байтұрсынов. «Тіл құрал», екінші бөлімі басылып шықты, 4) А. Байтұрсынов. «Баяншы», басылып шықты, 5) М. Дулатов. «Есеп құрал», бірінші бөлімі басылып шықты, 6) М. Дулатов. «Есеп құрал», екінші бөлімі басылып шықты, 7) «Кеспе Әліппе» бір бөлігі басылып шықты. Бір бөлігі қалың қағаз жоқтан басылмай тұр, 8) И. Тоқтыбаев. «Жағырафия сөзі», басылып болды, хариталар басылып жатыр, 9) И. Тоқтыбаев. «Түркістан», тізіліп бітуге жақындады, 10) Басыгарин. «Күн күркіреу мен найзағайы не нәрсе?», тізілген жоқ, 11) Х. Досмұхамедов. «Табиғат тану», сөзі басылып бітті. Суреттері басылып жатыр, 12) Х. Досмұхамедов. «Жануарлар», бірінші бөлім тізіліп бітті. Жуық арада басылса керек, 13) Х. Досмұхамедов. «Жануарлар», екінші бөлім тізіліп бітуге жақындады, 14) Ф. Ғалымжанов. «1922-жылдың қазақша календары» шықты, 15) Ә. Диваев материалдарынан батырлар: 1) «Қарақытшақ Қобыланды», 2) «Нароглы Шора», 3) «Бекет батыр», 4) «Қамбар батыр», 5) «Шора батыр», 6) «Мырза Едіге» батыр, 7) «Алпамыс» батыр, «Батырлар» жеті кітап. Бәрі де басылып шықты. 16) Диваев материалдарынан бір терме кітап жаңалықта берілді. Әлі басуға алынған жоқ. 17) Ыбырайдың, Абай Құнанбаевтың таңдама өлеңдері жуық арада шапшаңдықпен басылса керек. Бұл кітаптардың жоғарыда он екісі 1921-жылы қаралып, баспаға берілді. Қалғандары 1922-жылы баспаға берілді» (Шолпан журналы, 1922: 32, 33).

Қазақ қоғамында «Уақып» қорлары қазақ зиялы қауымы тарапынан да қаржыландырылып отырды. Олар азын-аулақ қаражаттарына басқа да қалталы азаматтардың көмегін қосып, білім жолындағы талантты жастардың болашағын ашты: «Қазақ газетасы Орскіде оқып жатқан

Мұқтар Саматов деген мұқтаж балаға жәрдем жия бастады. Мұнысы бек дұрыс һәм жақсы іс. Жәрдем беріп шәкірт оқытудан қайырлы бір іс болу мүмкін емес. Әсіресе осындай көңілің көр, көкірегіміз шер болып тұрған заманда надандықтан құтқаратын, тілегімізге жеткізетін, көңілімізге сәуле енгізетін адамдар осы оқушыларымыз. Қазақтың өзге жұрттан кем болып отырғаны Құдай кем жатарқаннан емес, өнер білімнен құр алақан қалғандығы. Осы күнгі оқушы қазақ баласының 10-ы бай баласы емес. Қолы қысқалықтан қандай зерек, өткір жігіттеріміз ілгері барып оқи алмай шалақұмар болып қалып жүр. Бұлардың оқи алмаулары өздерінен бетер жұртқа зиян... «Алаштың аты өзгана, ауылдастың тайы озсын» деп бұрынғылар осындай көршілеріне қалың беріп, қатын айттырушы еді. Сол жақсы рәсімді әлден-ақ ұмытпаймыз ба? Заманымызға қарай жас жігіттерге қалың берудің орнына осындай мұқтаждарды оқытса, қандай жақсы болар еді...» (Қазақ газеті, 2018: 421).

Қазақтың өркендеуі мен дамуы жолында уақып қорларына жәрдем еткен бай қуатты, қолы ашық жомарт жандардың арқасында көптеген Алаш зиялылары арттарынан өшпестей із қалдырды: «Уақыт зымырап өтіп жатты. Маман қажы қамқорлық жасап, батасын берген Мұхамеджан Тынышбайұлы үлкен мемлекет қайраткері, Алаш партиясы көсемдерінің бірі, ұстаз, көрнекті тарихшы, жол қатынастары транспорты инженері болды» (Ақмағанбетов, 2019: 344).

Сол бабаларымыздың табаны тиіп, жат жұртта беделі асқақтаған таяу шығысқа, Меккеге қажылыққа сапарын жасай алған қазақ қажылары жайлы жазбалар да бар. XX ғ. аумалы төкпелі кезеңдерінде де қазақ қажылары өз қажылықтарын аман-есен атқарып келгендігі жайлы да деректер бар: «Қажылар қайтты. Торғай уезінің қажылары 5-ші декабрде Орынбор арқылы елдеріне қайтты, тегіс аман» (Қазақ газеті, 2018: 413).

Көлбай Тоғысов мақаласында «құдай алдында ұялмайтын азаматтар» сөзін қолданудағы терең мәні адам баласының өмірге келудегі мақсатын терең имани біліммен ақыреттің бар екендігін, жаратушы алдынағы сұрақ-жауаптың еш күмәнсіз болатындығын меңзеп тұр. Ал, қайырымдылық сол ақыретіміздің жемісі екендігін уақып қорлары арқылы жасап кету керектігін рухани тұрғыда түсінген: «Маманов-Тұрысбеков әпенділер таң атып, тереземіз тең

болған күндерде тарихтың оң бетінде есімдері қалып, құдай алдында ұялмайтын азаматтар деп білемін... Және Жетісудан оқыған бір студентке Маманов-Тұрысбековтер жылына 20 сомнан беріп тұруға уәде қылды. Мінеки, осылар сықылды қаһарман жігіттерміз әр жерде болса, біздің қазақ надандықтың шекпеніне жатпаса еді» (Ақмағанбетов, 2019: 348).

Иә, жоғарыда жазылған Мұқтар Саматов есімді оқушыға көмек қаражатын жину «Қазақ Газетінің» 1913 ж. 8 Желтоқсан №41 санында жарияланса енді қаражаттың толық жиналып мұқтаж студентке жіберілгендігі де «Қазақ Газетінің» 31 желтоқсан №44 санында былай жазылады: «Саматовқа жәрдем. Мұқтар Саматовқа Қарқаралыда Ержан Аймановтан 1 сом келді, бұрынғыларымен бәрі 118 сом болды» (Қазақ газеті, 2018: 441).

Маман қажы секілді еліне, жеріне пайдасы тиген, ақыретте «ассодақа» делінетін садақаны молынан бергендер қатарынан табылуға ынталы болған бай-қуатты ізгі жандар аз болмаған. Мысалы, 1913 ж. қазақ қажысы дүниеден өтпес бұрын үлкен мөлшерде мал сойып, садақа таратып «Уақып» қорына ірі қара малдар табыстап кетуін өсиет еткен екен: «Торғай облысына белгілі Жағалбайлы руынан Дербісәлі қажы Беркімбайұғлы 24 ноиабрьде 79 жасында опат болды. Жаназасына 3 болыс ел жиналды. Шеттен келушілер де болды. Жаназа оқылатын жерге жақсы кілемдер төселіп, жұрт қатар-қатар отырғаннан кейін 9 мәртебе суреттері түсіріп алынды. Марқұмның өсетнамасында басына жүз қара байлауға һәм 500 сом садақа беруге лайықталған екен, балалары садақаны 3 мың сомға шейін бермекші екендігін білдірді. Орскідегі «Жамиғат Хейрие» пайдасына бір ат, бір сиыр һәм бір қашар берілді. Алла Тағала марқұмның орнын жаннатта етсін. ҚАЗАҚ 1913. №41. 8 Декабрь» (Қазақ газеті, 2018: 412).

Сол бір имани құндылықтар негізінде «Уақып» қорларының қазақ қоғамындағы қайнар бастауында тұрған тұлғаларды да зерттеуімізде атап өтпеу мүмкін емес. Мысалы, қазақ зиялыларының бірі болған Көлбай Тоғысов К.Найманский бүркеншік атымен жазған мақаласында қазаққа жақсылығымен аты қалған бай-қуатты Маман Қалқабайұлының ұлы Тұрысбек қажы Мамановтың балалары Құдайберген мен Тәңірбергендердің басшылығымен салынған «Мамания» мектебі жайлы жазбасында былай дейді: «Марқұм Тұрысбек қажы Маманов – қазақ ішінде даныш-

пан кісілерден саналып, тіршілігінде қолында барын ел жолына жұмсаған адам. Өзі тірі күнде Құдайберген, Тәңірберген есімді балаларын, һәм есенқұл деген інісін оқытып, заман жайын қазақтан бұрын түсінген... Балалары Құдайберген, Тәңірберген, әпенділері һәм інілері қажы Сейітбаттал менен Есенқұл әпенді марқұмның көрсеткен жолынан айырылмай 20-30 мың сом ақша шығарып «Мамания» есімді мектеп салдырып, ол мектепке алты мұғалім алдырып, қараңғы тұманда қалған қазақ бауырларының қайғысын ойлаған сабаздар болып тұр екен. Алты мұғалім жылына 2500 сом жалование алды» (Ақмағанбетов, 2019: 348).

XX ғ. қазақ қоғамын алдыға сүйреуде қазақи басылым беттері айтарлықтай рөл ойнады. Мақала авторлары қоғамға белгілі Алаша арыстары болса да, «Мұтылған», «Қыр баласы» «Ф.» секілді өз аттарын бүркеншік атпен беріп, ел ертеңі үшін жанын салды. Ал ғылыми ақпараттардың таралуы, баспа істері секілді қаражат пен станоктарға дейін қазақтың бай-қуатты мейірімді «Уақып» қорлары қамтамасы етуге тырысты: «Ғылым алатын жер – мектеп, медіресе, журнал арқылы мектеп, медресенің беретін ғылымын түгел беру қиын. «Шолпан» журналының білім бөлімінде қазақ-қырғыз тұрмысына керекті, оқушыларымыздың көбіне түсінікті һәм қызықты ғылыми мәселелер ғана жазылып тұрмақшы. Оқушыларымыз өздерінің қандай ғылыми мәселелерді керек қылатынын «Шолпан» басқармасына білдіріп тұруларын өтінеміз. Алдымен қолдан келгенше оқушыларымыздың сол керек қылатынын жазып тұрмақпыз» (Шолпан журналы, 1922: 146).

Маман қажы артынан қайырымдылықтың өшпес ізін қалдырған тұлғаретінде имандылықты ту етіп қазақ қоғамының көзі ашылуына, кейінгі болашақта қазақ даласында көптеген уақып қорларының ашылуының қайнар көзі болған меценаттардың бірі де бірегейі болған: «Маман Қалқабайұлы Аллаға құлшылық етіп, дінді ерекше мойындап, құрметтеп имандылық іздеп жанын күнәдан тазарту, ұрпағының болашақ қамы сияқты ұлы мақсаттарды көздеп, қазақ сахарасынан алғашқылардың қатарында 1868 жылы тәуәп етіп, қажылық сапармен Мекке, Мединеге барған... Ары қарай тектілікті мұрас етіп, ұрпақ тәрбиесін мақсат еткен Маман қажының балалары Тұрысбек, Сейітбаттал, Есенқұл есімді балалары, немерелері мен әйелдері... «қажы» деген қасиетті атаққа ие болды» (Ақмағанбетов, 2019: 345).

Жәңгір ханның қазақты ағарту жолында қаншалаған болашақ ғалымдарға қамқорлық танытып, ірілі ұсақты «Уақып» қорларын қаржылай демеуі жайында мынандай деректер бар: «Саяхатшылық Карелинді қазақ өлкесінің бір қиырынан екінші қиырына жетелеумен болды. Жиырма жыл табан аудармай Гурьев (Атырау) қаласында тұрып қайтыс болды. Карелиннің қызы Елизавета Санкт-Петербург университетінің ректоры, әйгілі ботаник Андрей Бекетовке тұрмысқа шықты. Елизавета Карелина бірнеше тіл білген, шебер аудармашылығымен есімі қалған адам. Елизавета Григорьевнаның немересі орыстың атышулы ақыны Александр Блок» (Боранғалиұлы, 2014: 311-312).

Патшалық ресей мен КСРО-ның қатігез озбырлығы өтіп, тізесі батса да қазақ халқы өзара мейірімділік пен адамдығын жоғалтпай, жарлысына жәрдемдесіп, «Уақыпқа» сай амал жасай білген: «Ойламаған жерден «Қазақ» төтенше шығындарға ұшырап, халі ауырлағанын байқаған азаматтар азды-көпті көмек берісті. Бұлар көмектерін әрқайсысы айрықша әр уақытта жіберген еді. Біз бәрін жиып, бірақ жариялап отырмыз. Халыққа көз-құлақ болғандай ортасындағы бір газетасын бұлайша көтермелеген азаматтарға шын көңілден тәңірі жарылқасын айтамыз... Бізге қымбатты халықтың ықыласы еді, мұны міне көріп отырмыз. Көмек берушілер: Есенқұл қажы Маманұлы – 100 сом, Ғанижамал Есенқұл қажы жасағаты – 100 сом, Тәңірберген қажы Тұрысбекұлы – 429 сом, Айтмұхамет Тұрысбекұлы – 100 сом, Қожжа Ахмет Маманұлы – 50 сом, Баймұхамет Тұрысбекұлы – 50 сом, Құдайберген Тұрысбекұлы – 50 сом, Құдайберген Тұрысбекұлы – 20 сом, Егеубек жиенбайұлы – 10 сом, Ғ. Әлібекұлы – 150 сом, Хұсайын Үкенұлы – 25 сом, 50 тиын, Жолымбет Тұрымбетұлы – 25 сом, Ерназар Жауқашарұлы – 20 сом, мұғалім Нығметолла Күзембайұлы – 15 сом, Нұғман Қанатбайұлы – 5 сом, Өмірәлі Пәнтешұлы – 5 сом, Тілеген Бадырақұлы – 5 сом... Барлығы: 1274 сом, 40 тиын» (Ақмағанбетов, 2019: 236-237) Сонымен қатар, қазақтан шыққан алғашқы ағартушылардың бірі Асылхан Сейітовтың да алғысы да: «Тәңірі жарылқасын» деп бір ауыз сөзбен «Алла разы болсын» дегені еді (Қазақ газеті, 2018: 441). Алланың разылығын алу аһиреттің ең ұлы жеңісі емес пе?! Иманы жолдас болған қазақ зиялылары «Алла разы болсын» сөзінің терең мән-мағынасын ұғына білген жандар еді.

Қайырымдылықпен «Уақып» қорларына қаражат аударып, қамқорлықтың басы-қасында болған құлдарын Ұлы раббымыз Алла Тағала қасиетті «Тәубе» сүресінің 104-аятында ерекше назар қойып, садақа берушілер деп былай сүйіншілейді екен: «Сонда олар Алланың құлдарының шынайы тәубесін һәм шын көңілмен берген зекет садақаларын қабыл алатынын және Алланың, шынымен, Тәууаб (яғни, құлдарының тәубесін қабыл етіп ғана қоймай, оларды шынайы тәубелері үшін мол сауапқа бөлеуші) һәм Рахим (тәубе етіп, Өзіне біржолата бет бұрған мүмін құлдарына ерекше мейірімді) екенін білмей ме?! Шынында ол Алла, тәубені қабыл етуші, ерекше мейірімді» (Халифа Алтай, 1991: 203).

Қазақтың бай қуатты ел ағалары жасап кеткен «Уақып» қорлары жайлы «Медресе «Хұсейние»-де қазақ балалары» атты мақаласында белгілі Алаш қайраткері Хайреддин Болғанбаев білімге құштар жастарды қолдау керектігін былайша жеткізеді: «Медресе «Хұсейние»-де оқушы қазақ балаларының саны жылдан-жалға көбейіп келеді. Мұнан екі-үш жыл бұрын біреу-екеуден артпаған екен. Былтыр жеті қазақ баласы болды. Енді биыл былтырғыдан екі есе артып, осы күні барлығы 15-ке жетеді... біздің жұрттың арасында осы күні ғылым іздеп талпынып жүргендер көбінесе жарлы балалары, ауқаты тәуір бай балалары бірен-саран болмаса оқуға көздерінің қырын да салмайды. Ғылымға сусаған бұл сорлылар қанша талпынса да қолдарының қысқалығынан жігерлері құм болып, ойлаған жерлеріне жете алмай, орта жолда қала береді. Өздері ғылымды керек қылмаған байлар бұларды сүйемелдеп жіберуді әлі білмейді. Міне, осындай жүрегінде ғылымға шын дерті болып, қолында дәрмені болмаған жарлы шәкірттерге жәрдем үшін медресе «Хұсейние»-нің иесі марқұм Ахмет байдың қалдырған уақыфы бар. Бұл уақыфтан медресе Хұсейние»-нің өзінде оқуға орын бар. Бұл жәрдем ноғай, қазақ демей, сұраған жарлы шәкіртке талғаусыз беріледі. Осы күні мұндағы 15 қазақ шәкірттерінің төртеуі сол уақыф хисабынан оқып жүр... Соның үшін әлгідей қолы қысқа қазақ балалары бұл орынды ескеріп пайдалануға тиіс» (Қазақ газеті, 2018: 442).

Қазақ қоғамын ағартуда зиялы қауым ғылымның әр саласы жайлы әлемнің әр түкпірінен пайдалы ақпарат беруге тырысты. Көркем әдебиет саласында Шәкәрім Құдайбердіұлы Фруди Бағдадидің өлеңін қазақ тіліне аударып қалың оқырманға ұсынды.

Қазақтың дүниетанымы кеңейсін деген қамқорлық еді: *«Ләйлі-Мәжнүнді оқығанда, Европаның атақты сыршыл ақыны Генрих Гейне бұл өлеңдегі терең сыршылдыққа таң қалып, шыныменен тамашалаған. Мінеки, осы секілді себептермен Ләйлі Мәжнүнді қазақ оқушылары ескі әдебиеттің асыл бір жұрнағымен таныссын деп, басып отырмыз. Бұл өлеңді қазақ тілінде жазушы араб әдебиетімен жете таныстығы бар, қазақтың белгілі өлеңшілерінің бірі Шәкәрім Құдайберді баласы. Бұл Фруди Багдадидің өлеңін қазақ тіліне аударып жазған еді. Соның аңгімесін өзінше өлең қылған»* (Шолпан журналы, 1922: 100).

Жоғарыда аталған ХХ ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы заман өте келе әлі де тереңірек зерттелетіні сөзсіз. Қоғамымыздағы әлеуметтік мәселелер мен білім беру қай кезде де болсын өзекті. Сол себепті, қазақ қоғамын қалай алға сүйреу керектігін «Уақып» қорларының құрылуы мен қоғамдағы үлесінен үйренуімізге болады. Осы «Уақып» қорлары ардақты Мұхаммед Пайғамбардан кейін төрт әділ халиф бастаған Ислам мемлекеттерінің көп мәселелерін шешуде ұтымды рөл ойнағанына тарихтың өзі куә. Сол себепті, тарихтан тағылым алып, қасиетті Құрандағы аяттарға амал етер болсақ бақытты да бай қуатты қоғамның баянды болуына ұйытқы бола аламыз.

Нәтижелері және талқылама

ХХ ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы білім, ғылым және халықтың әлеуметтік хәл ахуалына бағытталған еді. «Уақып» қорлары әртүрлі бағытта білімді буынға жағдай жасауға тырысты. Кеңес Үкіметінің қанды жылдарында аз ұлттарды оқытуға тіксіне қараған саясаттың салқыны тимесін деген ниетпен Алаш зиялысы «Ф.» атты лақап атпен «Шолпан» журналында «Ғылым не береді?» атты мақаласында ғылымның мәнін ұқтыру жайлы былай жазады: *«Мәселен, сүзек деген ауру Германияда еш уақытта болмайды. Бір жерден бір жерге бару керек болса, мәдениетіне қарай бір жұрттар жаяу жүреді. Бір жұрттар хайуанға мініп жүреді, бір жұрттар хайуанға арба жегіп жүреді (арбалар да мәдениетіне қарай түрлі-түрлі болады). Бір жұрттар от-арба, автомобиль секілді жүреді. Кейде кетеді. секілді жүреді. Мәдениеті жоғары жұрт мәдениеті*

жұртты бағындырады. Құл қылады, мал орнына жұмсайды. Қанын сорады не болмаса, жұтып қояды. Яки, орнын тартып алады, елі болғандықтан» (Шолпан журналы, 1922: 144-145).

Қазақ газетінің 1913 ж. 8-ші желтоқсанда №41 санмен шыққан басылымының *«Ішкі хабарлар»* бөлімінде «Уақ-қарыз» айдарымен шыққан мақалада, ХХ ғ. алғашқы онжылдығындағы жаңадан ашылған «Уақып» қорлары жайлы мынандай қызықты деректер келтіріледі: *«Уақ-қарыз. Ақтөбе уезі І-ші Бөрте болысында біріңғай қазақтар үшін «Қойайдарски уақ-қарыз жәмиғаты» алдымыздағы жаңа жылдан басталып ашылады. Бұл істің басында тұрған Мырзағұл ақсақал Қойайдаров. Бұл жәмиғаттың істерін басқаратын кісісі Нысанғали мырза Бегімбетов. Басында тұрған кісілердің ретіне қарағанда бұл жәмиғат пайдалы болып, басқаларға да өнегелікке жараса керек. ҚАЗАҚ 1913. №41. 8 Декабрь»* (Қазақ газеті, 2018: 412).

ХХ ғ. екінші онжылдығының басында қазақ зиялыларының халық мұқтаждықтарын өтелуіне үлкен қамқорлықпен араша сұрағандары жайлы «Шолпан» білім – әдебиет журналының (I Том / No.1 (1922) 15 Октябрь) санындағы *«Абыр-сабыр заманда сақтану керек»* атты мақаласынан мына жайттарға куә боламыз: *«Ішкі капиталист айкасса Түркістанда өз алаяқтар жауласы жағынан ілгеріден билеп үйренген тұзшыға аузы тиген отаршылдармен күресті. Сондықтан, ішкі Россияда ауызға алынбайтын ұлт мәселесі Түркістанда бірінші орынға қойылды»* (Шолпан журналы, 1922: 5-6).

Маман байдың әулеті «Қазақ» газеті, «Айкап» журналдарын ғана емес сонымен қатар батыс өңірінен шыққан «Қазақстан» газетіне де қаржылай қолдау көрсеткені мәлім. Бұл жайлы «Қазақстан» газетінің 1912 ж. 24 сәуірде №11-ші санымен шыққан басылымында: *«Семире-ченский облысынан Сейітбаттал қажы Маманов, Құдайберген Тұрысбеков, Ишанғұл қажы Маманов, Ғайдымахмұд Тұрысбековтерің «Қазақстан» газетасының пайдасына берген жәрдемі мағлұм Ғабдулғазиз Мусин арқылы жетісті. Бұларға миллет адамдары Алла разы болсын. Басқарушы»* (Ақмағанбетов, 2019: 238). Сонымен қатар қазақ арасында алғаш болып француз, араб, парсы, түрік, татар, орыс тілдерін еркін меңгерген өте білімді, полиглот буынның қалыптасуы да ағартушылыққа, білім мен ғылымға дешен қамқорлықпен «Уақып»

тұрақты бөлінген қаражатының септігі еді: *«Дәулеткерейдің ағасы Көшекқали сол тұстағы қырда орыс тілін аса жетік білетін бірден-бір адам еді...Ол еркін оқып, сөйлей алатын француз, араб, парсы, түрік, тілдерінің бір руды басқару үшін мүлде қажеті болмады...татар тілі болмаса қалғандары тілдесер аясын таппай көкірегінде булықты. Ал орыс тілінің мәнері мен байлығын қолдануы талайды таңғалдырды... Неплюев кадет корпусын 1834 жылы он тоғыз жасында үздік бітірген Көшекқалиды ағасы Өтебәлі Шығаетің орнына қойып, мансаптық жол ашқан Жәңгір еді»* (Боранғалиұлы, 2014: 482-483).

Қорытынды және тұжырымдама

Әділдікке ұмтылу адамзат қоғамының іргелі аспектісі болып табылады және адалдық пен әділдік принциптері қоғамның дамуына апаратын шешуші құралдардың бірі болып табылады. Уақып ислам қоғамында бұрыннан келе жатқан тарихи маңызы бар әлеуметтік-экономикалық жүйе. Өзгелердің игілігі үшін, адамдардың өзара сенімділігін арттыру үшін қолданылады және қысқаша, қарапайым сөзбен – діндегі қайырымдылыққа берілген мүлікті басқаратын мекемелер деп айтса да болады. Бұл институттың әділдік пен тиімді әділ басқаруды қамтамасыз етуде маңызды зор табылады. Осыған орай, мәтіннің негізгі бөліміндегі ақпарат көздерінен байқағанымыздай, уақып дегеніміз діни немесе қайырымдылық мақсаттар үшін негізгі құралды, яғни мүлікті сыйға тартуды білдіреді. Ол қоғамның әл-ауқатын арттырудың маңызды құралы ретінде танылады. Қазақ даласы контекстінде XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы уақып түсінігін, оның эволюциясын егжей-тегжейлі сипаттайды. Қазақ даласына ислам діні келген кезден бастап уақып жүйесі кең қолданыста болғаны зерттеліп отырған материалдардан анық көруге болады. XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы көп зерттеуді талап ететін өте маңызды тақырып. Ғылыми мақалада қолданылған барлық деректік ақпараттар «Қазақ» газеті, «Шолпан» журналдары секілді XX ғ. басылым беттерінде жарияланған мақалалар арқылы көрініс табады. Сонымен қатар, Р. Ақмағанбетовтің «Qut: танымдық зерттеулер» еңбегі мен Т. Боранғалиұлының «Жәңгір хан» кітабы және Алаш көсемсөзі жинағының

1 томы XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі ақпаратты толықтыруда негізгі зерттеу құралы ретінде қолданылды. Мысалы, «Қазақстан» газетінің 1912 ж. 24 сәуірде №11-ші санымен шыққан басылымы, «Қазақ» газетінің 1913 ж. 8-ші желтоқсанда №41, 31 желтоқсан №44-ші санымен шыққан басылымдары, «Айқап» журналдары, сонымен қатар батыс өңірінен шыққан «Қазақстан» газеті мен «Шолпан» (I Том / No.1 (1922) 15 Қазан) журналдары секілді т.б. XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» тақырыбы, қазақ қоғамындағы қамқорлық – мақаламыздың негізгі зерттеу нысаны болып табылады. XX ғ. алғашқы онжылдығындағы (1913 ж.) «Қазақ» газеті «Арыс» баспасынан 2018 ж. жинақ болып қайта басылып шыққанын ескертеміз. Мақалада пайдаланылған әрбір ақпараттық дәйектер ғылыми зерттеу әдістеріне сәйкес талданып, автордың ғылыми тұжырдарымен бекітілді.

XX ғ. қазақ зиялылары мен қалталы азаматтары бастаған бір топ қоғамда айтарлықтай өзгерістер алып келді. Оқу ағарту іс-шаралары, ауыл аймақтарға көмек қолын созу секілді т.б. қамқорлыққа толы амалдар жүзеге асырылды. Мысалы, 1922 ж. «Көмек» атты ұйым құрылды, «Қойайдарски Уақ-Қарыз Жәмиғаты», «Түркістан азаматтық қоғамы» «Жәңгір мектебі», «Мамания мектебі», «Медресе Хүсейние», «Жамиғат Хейрие» секілді т.б. ірілі-ұсақты «Уақып» қорлары оқу ағарту істері мен әлеуметтік қамтамасыздандыру істерінде де алдыңғы қатарлардан табылды. «Уақып» қорлары да нәтежиелерін бетіп, Ғазымбек Бірімжан, Әбдірахман Мұнайтпас, Темірбек Қазыбек, Дәмолла Битілеу секілді Алаш зиялылары Германияда білім алды. Сонымен қатар, 70-ке таяу оқушыны Түркия мен Германияға оқуға жіберу де қолға алына бастады. XIX ғ. соңы мен XX ғ. алғашқы онжылдығында қазақ қоғамының түйіткілді мәселелерін шешуде әртүрлі «Уақып» қорларын құрып, қазақ қоғамының білім алуы мен әл-ауқатының жақсаруына барын салған Маман Қалқабайұлы, Сейітбаттал қажы Маманов, Ишанғұл қажы Маманов, Құдайберген Тұрысбеков, Ғайдымахмұд Тұрысбеков Дербісәлі қажы Беркімбайұлы, Есенқұл қажы Маманұлы, Ғанижамал Есенқұл, Тәңірберген қажы Тұрысбекұлы, Айтмұхамет Тұрысбекұлы, Қожа Ахмет Маманұлы, Баймұхамет Тұрысбекұлы, Құдайберген Тұрысбекұлы, Құдайберген Тұрысбекұлы, Егеубек Жиенбайұлы, Ғ. Әлібекұлы, Хұсайын Үкенұлы, Жолымбет Тұрымбетұлы, Ерна-

зар Жауқашарұлы, Нығметолла Күзембайұлы, Нұғман Қанатбайұлы, Өмірәлі Пәнтешұлы, Тілеген Бадырақұлы секілді туған еліне жанашыр қалталы азаматтар болды. Осы жылдары «Уақып» қорларының демеуімен А. Байтұрсыновтың «Әліппесі», «Тіл құрал», М. Дулатовтың «Есеп құралы», Х. Досмұхамедовтың «Табиғат тануы» мен «Жануарлар» кітабы, Ә. Диваевтің «Қарақыпшақ Қобыланды», «Нароғлы Шора», «Бекет батыр», «Қамбар батыр», «Шора батыр», «Мырза Едіге», «Алпамыс батыр» секілді ел ертеңіне өте құнды жазбалар қалды.

Уақып құралын орталықтандырылған жүйе негізінде жаңғыртып, қоғамдағы меншік қатынастарын, діни-әлеуметтік мәселелерді шешуді жаңа деңгейге көтеру маңызды. Уақып қоғамға діни қызмет көрсету, әлеуметтік қызметтері және адамзатқа әсіресе кедейлер мен мұқтаждарға қолдау көрсетуге арналған мәселелерімен тарихи мысалдарға толы. Дегенмен, аз қамтылғандықтан, уақып ресурстарын жандандыру және тиімді пайдалану үшін үлкен күш қажет. Мақаланың зерттеу нысаны жоғарыда айтылғандай, уақыптың қазақ даласында қолданылу тарихын зерттеу.

Зерттеулердің жеткілікті болуы, қоғамның меншік қатынастарында сауатты болуы, уақып құралын қоғамда пайданалу, мемлекет тарапынан уақыпты құру, инвестициялау және дамыту үшін тиісті орта мен құқықтық негізді қамтамасыз етуге бір түрткі бола алады. Үкімет уақыпты жандандыру, азаматтық қоғам мен жеке секторды уақып құруға ынталандыру арқылы уақыптың елімізде дамуына орын бере алады. Заңдық база тек мұсылмандардың орнына отбасылық уақып пен әрбір азаматтың уақып құру құқығын қамтамасыз етіп, уақыпты пайдаланушылардың санын кеңейтуге мүмкіндік бере ала отырып, діни, әлеуметтік және қоғамдық игіліктермен қоғамды қамтамасыз ете алады. XX ғ. қазақ басылым беттеріндегі «Уақып» қорларына негізделген қайырымдылық тақырыбы әлі де терең зерттеуді қажет етеді. Жақсылық жасауда жарысқан бабаларымыз ізгілік жолын бізге мирас етті. Мақаладағы, аттары аталған қолы ашық абзал жандардың игі істері әлі де талай ұрпаққа үлгі болары сөзсіз. Сол себепті, қанша ғасырлар өтсе де бір ортаға топтасып «Уақып» қорларын құрып, қоғамды алға сүйреу, мұқтаж жандарға көмек көрсету еш маңыздылығын жойған емес.

Әдебиеттер

- Адилбаева Ш., Кабдолда К., Адилбаев А. (2023) Қазақ жеріндегі уақыптардың діни-әлеуметтік маңыздылығы Хабаршы. Дінтану сериясы. №2 (34) – 11. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJRS.2023.v34.i2.r6>
- Азаматов Д.Д. (2000) Мұсылмандық қайырымдылық тарихынан. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Ресейдің еуропалық бөлігіндегі және Сібірдегі уақыптар. Уфа: АСТ. – 140.
- Ақмағанбетов Р. (2019) «Qut: танымдық зерттеулер». – Алматы: «BRK Press» баспасы. – 447.
- Беккин Р.И. (2009) Вақф как современный исламский финансовый институт // *Raх Islamica*. № 1 (2). -146-161.
- Боранғалиұлы Т. (2014) Жәңгір хан. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. – 528.
- Гибадуллин М.З. и др. (2016) Предпринимательство и ислам: российский исторический опыт / М.З. Гибадуллин, А.А. Аюпов, А.Р. Нуриева, А.Р. Шагимарданов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та. – 252.
- Горшунов Д.Н. (2010) Частное право и ислам. Ученые записки казанского государственного университета. Том 152, кн. 4 Гуманитарные науки – 9.
- Жантиев. Д.Р. (2006) XIX ғасырдағы Осман империясының жаңару үдерісіндегі уақыптардың рөлі. – М. – 564.
- Загидуллин И.К. (2006) Императорлық құқықтық кеңістіктегі уақыптар // *Ислам және қайырымдылық*. – Қазан. – 144.
- Кабдолда К.С. (2017) Основы исламского вакфа. Хабаршы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №2 (60) – 9.
- Қазақ газеті (1913) 2-ші басылымы / Қураст: С. Смағұлова, Г. Анес, Т. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2018.
- Мұнара газеті (2021) «Берлинде білім алған 5 қазақ» №16 (46) 24.08. // Сейсенбі.
- Омаров А.О., Амаханов Г.В., Шабанова Г.М. (2021) Понятие и сущность вакфа в исламской традиции // *Духовное наследие мусульманских богословов в контексте проблем XXI века: Материалы II Международной научно-образовательной конференции, Махачкала, 24–28 ноября 2020 года*. – Махачкала: Общество с ограниченной ответственностью "АЛЕФ" – 291-297. – EDN MXXKKG.
- Султонов У.А. (2015) Діни орталық және оның вакф қожалығы. ҚазҰУ Хабаршысы. Дінтану сериясы. №4 (4) – 6.
- Халифа Алтай (1991) Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. Құран Шариф Басым комбинаты. Мадине Мунуаура. Сауд арабия. (Миллади 1412 ж.) ж. 73, 203, 209, 284 бб.
- Шолпан журналы (1922) Алаш косемсози. Кыргыз-қазақ тілінде айында бір шығатын саясат – шаруашылық, білім – әдебиет журналы, I Том / No. 1. – 6.

References

- Abdul Azim Islahi (2003) Waqf: A Bibliography. Scientific Publishing Centre, King Abdulaziz University. Jeddah, Saudi Arabia, 1424 – 30.
- Adilbaeva Sh., Kabdolda K., Adilbaev A. (2023) Қазақ зherіндегі уақыптардың dini-әлеуметтік маңыздылығы [The religious social importance of waqfs in Kazakh land]. EJRS. №2 (34) – 11. (in Kazakh)
- Akmaranbetov R. (2019) «Qut: tanymdyқ zertteuler» [Qut: cognitive studies]. – Almaty: «BRK Press». – 447. (in Kazakh)
- Azamatov D.D. (2000) Мұсылмандық қайырымдылық тарихынан. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Ресейдің еуропалық бөлігіндегі және Сибирдегі уақыптар [History of muslim charity, waqfs in Russian in XIX-XX]. – Ufa: AST – 140. (in Kazakh)
- Bekkin R.I. (2009) Vakf kak sovremennyj islamskij finansovyj institut [Waqf as modern Islamic institute] // Pax Islamica. № 1 (2). -146-161. (in Russian)
- Boranfaliyly T. (2014) «Zhangir han» [Khan Zhangir]. – Almaty: «Abzal-Aj» baspasy. – 528. (in Kazakh)
- Gibadullin M.Z. (2016) Predprinimatel'stvo i islam: rossijskij istoricheskij opyt [Business in Islam: Russian historical experience] / M.Z. Gibadullin, A.A. Ajupov, A.R. Nurieva, A.R. Shagimardanov. – Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta., – 252. (in Russian)
- Gorshunov D.N. etc. (2010) Chastnoe pravo i islam [Private right in Islam]. Uchenye zapiski kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Tom 152, kn. 4 Gumanitarnye nauki – 9. (in Russian)
- Habibollah Salarzahi (2010) Waqf as a Social Entrepreneurship Model in Islam. Published by Canadian Center of Science and Education/International Journal of Business and Management Vol. 5, No. 7 – 8.
- Halifa Altaj (1991) Құран Кәрім [Quran Karim]. Қазақша мағына және түсінугі. Құран Sharif Basym kombinaty. Madine Munauara. Saud arabija. (Milladi 1412 zh.) zh. 73, 203, 209, 284 bb. (in Kazakh)
- Hisham Yaacob (2013) Waqf history and legislation in Malaysia: a contemporary perspective. Journal of Islamic and Human Advanced Research, Vol. 3, Issue 6, Month, 387-402.
- Kabdolda K.S. (2017) Osnovy islamskogo vakfa [The basis of Waqf in Islam]. Bulletin of KazNU, Philosophy, Cultural Studies Series, Political Studies Series. №2 (60) – 9. (in Russian)
- Kazakh gazetі (1913) 2-shi basylymy / Qurast: S. Smagulova, G. Anes, T. Zamzaeva [Kazakh newspaper. 2nd edition]. – Almaty: «Arys» Press, 2018. – 412, 413, 421, 441, 442 bb. (in Kazakh)
- Mochammad Arif Budiman (2014) The significance of waqf for economic development/ Volume 2, No.1 – 14. Electronic copy available at: <https://ssrn.com/abstract=2995473/>
- Monzer Kahf (2016) Waqf: a quick overview. M Kahf – availabat: <http://monzer.kahf.com/papers/english>
- Munara gazetі (2021) «Berlinde bilim alg'an 5 qazaq» [Five Kazakhs who studied in Berlin] №16 (46) 24.08. // Sejsenbi. (in Kazakh)
- Omarov A.O., Amahanov G.V., Shabanova G.M. (2021) Ponjatіe і sushhnost' vakfa v islamskoj tradicii //Duhovnoe nasledіe musul'manskіh bogoslovov v kontekste problem XXI veka: Materialy II Mezhdunarodnoj nauchno-obrazovatel'noj konferencii, Mahachkala, 24–28 nojabrja 2020 goda [The concept and essence of waqf in the Islamic tradition]. – Mahachkala: Obshhestvo s ogranichennoj otvetstvennost'ju "ALEF" – 291-297. – EDN MXKKWG. (in Russian)
- Sholpan zhurnaly (1922) Alash kosemsozi [The wisdom words of Alash]. Kyrgyz-kazak tilinde alynda bir shyfatyn sajasat – sharuashylyk, bilim – әdebiet zhurnaly, 1 Tom / No. 1. – 6. (in Kazakh)
- Sultonov U.A. (2015) Dini ortalyk және оның вакф қозғалуы. ҚазҰУ Хабаршысы. Dintanu serijasy [Religious Center and its waqf control]. №4 (4) – 6. (in Kazakh)
- Syed Khalid Rashid. (2018) Potential of Waqf in Contemporary World. JKAU: Islamic Econ., Vol. 31 No. 2, 53-69. Electronic copy available at: <https://ssrn.com/abstract=3465391>
- Zagidullin I.K. (2006) Imperatorlyk құқықтық кеңістіктегі уақыптар [Waqfs in the space of Empire Law] // Islam және қайырымдылық. Қазан- 144. (in Kazakh)
- Zhantiev. D.R. (2006) XIX ғасырдағы Osman империясының жаңару үдерісіндегі уақыптардың рөлі [The role of waqfs during the renewal period of Ottoman Empire]. – M. – 564. (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

1. Әлмұхаметов Әли Рауфұлы – философия ғылымының кандидаты, доцент, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: alirauf59@mail.ru);
2. Қасабеков Қасым Қамбарұлы – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: 2126699@mail.ru);
3. Мелисова Балжан Мелисқызы (корреспондент автор) – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: b.melissova@gmail.com).

Information about authors:

1. Almuhametov Ali Raufuly – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: alirauf59@mail.ru);
2. Kasabekov Kasym Kambaruly – PhD student, Nur-Mubarak University of Islamic Culture of Egypt (Almaty, Kazakhstan, e-mail: 2126699@mail.ru);
3. Melissova Balzhan Meliskyzy – PhD student, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture (Almaty, Kazakhstan, e-mail: b.melissova@gmail.com).

Тіркелді: 2 қараша, 2023 ж.
Қабылданды: 11 наурыз, 2024 ж.